

doi.org/10.34765/sp.0321.a02

ENERGETYCZNA WSPÓŁPRACA ROSJI I NIEMIEC W KONTEKŚCIE KRYZYSU UKRAIŃSKIEGO

Streszczenie

Stosunki między Rosją a Niemcami mają długą i zawiłą historię, podczas której następowaly okresy współpracy, konfliktów, wojen, co było determinowane postępującymi interakcjami tych krajów. Po zakończeniu zimnej wojny i zjednoczeniu Niemiec te dwa państwa wypracowały partnerstwo strategiczne, w którym dziedzina energetyczna stanowiła jeden z najważniejszych czynników współpracy. W 2014 r. z powodu przyłączenia Krymu do Rosji i konfliktu na wschodniej Ukrainie stosunki rosyjsko-niemieckie znacznie się pogorszyły. Autorka niniejszego artykułu podjęła próbę analizy energetycznej współpracy Rosji z Niemcami podczas konfliktu na Ukrainie. Wykorzystana literatura naukowa jest ważna dla realizacji wyznaczonych celów badawczych, gdyż kompleksowa analiza pozwoliła zidentyfikować kluczowe problemy stojące przed Rosją i Niemcami w ramach dwustronnej współpracy energetycznej, a także główne problemy i sprzeczności hamujące dialog obu państw.

Artykuł badawczy.

Słowa kluczowe: polityka energetyczna, Nord Stream 2, Rosja, Niemcy, Ukraina.

Kody JEL: N74, N44

ENERGY COOPERATION BETWEEN RUSSIA AND GERMANY IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN CRISIS

Abstract

Relations between Russia and Germany have a long and complicated history, during which there were periods of cooperation, conflicts and wars, which was determined by the progressive interactions of these countries. After the end of the Cold War and the reunification of Germany, these countries developed a strategic partnership in which the energy field was one of the most important factors of cooperation. In 2014, due to the annexation of Crimea to Russia and the conflict in eastern Ukraine, relations between Russia and Germany deteriorated significantly. This article attempts to analyze the energy cooperation between Russia and Germany during the conflict in Ukraine. The scientific literature used are important for solving the set research goals, as a comprehensive analysis allowed to identify the key problems facing Russia and Germany in the framework of bilateral energy cooperation, as well as the main problems and contradictions hampering the dialogue between these countries.

Research article.

Keywords: energy policy, Nord Stream 2, Russia, German, Ukraine.

JEL Codes: N74, N44.

Wprowadzenie

Sektor energetyczny zawsze był priorytetowym obszarem współpracy rosyjsko-niemieckiej. Federacja Rosyjska i Republika Federalna Niemiec – największe państwa europejskie – z racji zajmowanej pozycji w systemie międzynarodowym i wagi politycznej ponoszą szczególną odpowiedzialność za zachowanie pokoju i stabilności na kontynencie europejskim (Парыцова 2005).

Wśród krajów Unii Europejskiej Niemcy uważa się za jedno z państw, z którymi Rosja rozwija najbardziej przyjazne i owocne stosunki. Zarówno za czasów urzędowania Helmuta Kohla, jak i Gerharda Schroedera, przywódcy niemieccy starali się nawiązać dobre stosunki osobiste z prezydentami Rosji. Niemcy są często nazywane „advokatem Rosji” w Unii Europejskiej.

Szczególne zbliżenie polityczne obu państw nastąpiło podczas kadencji niemieckiego kanclerza Gerharda Schroedera i prezydenta Federacji Rosyjskiej Władimira Putina, którzy wielokrotnie podkreślali swoją przyjaźń. W 2001 r. Władimir Putin wygłosił przemówienie w niemieckim Bundestagu po niemiecku, w którym nakreślił swoją wizję przyszłej współpracy Rosji z Europą. W tym samym roku po raz pierwszy zorganizowano Dialog Petersburski, podczas którego odbywają się spotkania przedstawicieli społeczeństw obu krajów.

Niemcy postrzegają Rosję jako sprawdzonego i stabilnego partnera w sektorze gazowym, na co wskazuje wieloletnia współpraca w tej dziedzinie. Niemcy dla Rosji, pod względem trzech wskaźników ekonomicznych, są najważniejszym partnerem gospodarczym, inwestorem zagranicznym i największym pożyczkodawcą. Z kolei Rosja od kilkadziesiąt lat jest głównym dostawcą pierwotnych surowców energetycznych dla niemieckiej gospodarki.

Współpraca obu krajów w dziedzinie energetyki ewoluowała od prostego handlu gazem ziemnym (od lat 50. do początku lat 70. XX w.) do bardziej złożonych form relacji, wśród których, oprócz dostaw ropy i gazu, można wymienić przede wszystkim:

- wspólne zagospodarowanie złóż gazu ziemnego na terytorium Rosji,
- budowa gazociągów i magazynów gazu,
- udział obu państw w paneuropejskich projektach energetycznych i środowiskowych,
- wymiana technologii produkcji, transportu, magazynowania gazu, technologii energooszczędnych (Парыцова 2003, s. 338) (np. rosyjsko-niemiecka agencja energii, która zajmuje się wdrażaniem innowacyjnych technologii w celu optymalizacji sytuacji w zakresie oszczędzania energii).

Dialog energetyczny między Rosją a Niemcami opiera się na wzajemnie korzystnych warunkach. Przez dziesięciolecia strona niemiecka otrzymywała nie tylko gaz ziemny, ale także realizowała wielomilionowe zamówienia na rury, urządzenia, technologie, które zapewniają niemieckim koncernom duże zyski i miejsca pracy. Z kolei Rosja otrzymała technologię i doświadczenie niemieckich inżynierów w celu poprawy efektywności sektora energetycznego.

W tym kontekście należy wspomnieć o budowie gazociągu Nord Stream. W 2005 r. Putin i Schroeder postanowili zbudować gazociąg na dnie Morza Bałtyckiego. Decyzja ta wywołała gwałtowne protesty w krajach Europy Wschodniej, a nawet oskarżenia o nowy pakt Ribbentrop-Mołotow (Кочраев 2016). Od 2011 r. Nord Stream bezpośrednio łączy Rosję i Niemcy. Udziałowcami w projekcie były największe przedsiębiorstwa z branży gazowej obu krajów,

takie jak rosyjska firma Gazprom i niemieckie koncerny E.ON, AG i BASF. Nord Stream daje Europie bezpośredni dostęp do największych na świecie rezerw rosyjskiego gazu. Jest to także najkrótsza trasa z najbogatszych północnych złóż gazu w Rosji na rozwijające się rynki Europy Północnej. W październiku 2012 r. akcjonariusze Nord Stream dokonali przeglądu wstępnych wyników wykonalności budowy trzeciej i czwartej nitki gazociągu, a następnie zdecydowali, że ich budowa będzie ekonomicznie opłacalna i technicznie wykonalna. Później projekt budowy trzeciej i czwartej nitki otrzymał nazwę Nord Stream 2 (Харитоновна 2017).

Rok 2014 – z uwagi na nałożenie sankcji w związku z rosyjską interwencją i aneksją Krymu – uważa się za punkt zwrotny w stosunkach Rosji nie tylko z Niemcami, lecz także z innymi państwami europejskimi (Облакова 2017). Po kryzysie na Ukrainie stosunki między Rosją a UE gwałtownie się pogorszyły, czego konsekwencją było właśnie wprowadzenie sankcji. Wzajemna nieufność, rozczarowanie i rosące zaniepokojenie kwestiami bezpieczeństwa dodatkowo skomplikowały stosunki energetyczne na linii UE – Rosja. Wpływ tych czynników wykracza poza bezpośrednią współpracę energetyczną, gdyż stosunki energetyczne, zwłaszcza handel gazem ziemnym, odegrały ważną rolę we współpracy i zacieśnieniu relacji zarówno w trakcie, jak i po zakończeniu zimnej wojny. Z tego powodu konflikty w sektorze energetycznym są obarczone negatywnymi konsekwencjami dla sytuacji politycznej na kontynencie i dla jego bezpieczeństwa w ogóle (Вестфаль 2017).

Kryzys na Ukrainie a pozycja Niemiec

W listopadzie 2013 r. na terytorium Ukrainy doszło do kryzysu politycznego, będącego konsekwencją decyzji władz Ukrainy o przerwaniu procesu podpisywania Umowy Stowarzyszeniowej z Unią Europejską. Decyzja ta doprowadziła do masowego protestu Ukraińców w centrum Kijowa, określanego w późniejszym czasie mianem *Euromajdanu*. Masowe protesty były spowodowane niezadowoleniem z działań elity rządzącej oraz brakiem zaufania do władz, obywateli którzy wątpili w uczciwość przedstawicieli władzy różnych szczebli i podejrzewali wszystkich urzędników państwowych o korupcję. Wraz z nadejściem kryzysu ukraińskiego stosunki między krajami zachodnimi a Rosją gwałtownie się pogorszyły (Печищева 2019).

Kryzys ten doprowadził do radykalnych zmian w strategiach polityki zagranicznej Unii Europejskiej i Rosji, a także do najgłębszego kryzysu w stosunkach Rosji z Zachodem od upadku ZSRR. Przed kryzysem ukraińskim Niemcy pozostawały najważniejszym europejskim partnerem Rosji na kontynencie europejskim. Partnerstwo to opierało się głównie na interesach narodowych Niemiec i Rosji oraz szczególnych wzajemnych potrzebach współpracy. Głównym motorem tych stosunków były interesy gospodarcze partnerów. Jednak zmiany, jakie zaszły w sferze politycznej, a także wprowadzone sankcje w związku z wydarzeniami na Ukrainie, doprowadziły do dość napiętej sytuacji między Rosją a Niemcami. Zaczęło dochodzić do sporów gospodarczych dotyczących cen i dostaw gazu ziemnego na Ukrainę oraz jego tranzytu do krajów europejskich, a także stosunków wojskowych na rzecz zachowania bezpieczeństwa państwa rosyjskiego i stacjonowania Floty Czarnomorskiej na Krymie. Aneksja Krymu przez Rosję pogorszyła sytuację nie tylko między Rosją a Ukrainą, ale także między Rosją a krajami Unii Europejskiej i USA. W 2014 r. zostały nałożone przez Stany Zjednoczone i Unię Europejską antyrosyjskie sankcje, które wpłynęły negatywnie nie tylko na relacje polityczne i gospodarcze Rosji z jej partnerami amerykańskimi i europejskimi, lecz także na wspólne projekty energetyczne (Сапанулова 2016).

Strona niemiecka na rosyjską interwencję wojskową zareagowała negatywnie. Niemiecki polityk Wolfgang Schaeuble publicznie nakreślił podobieństwa między polityką prezydenta Rosji Władimira Putina wobec Ukrainy a aneksją Sudetów w 1938 r. przez nazistowskie Niemcy: „To wszystko wiemy z historii. Hitler przyjął już takie metody w Sudetach – i nie tylko” (www1). Podczas ogólnej debaty w Bundestagu Angela Merkel ostro krytykowała działania Rosji w kontekście Ukrainy. Oskarżyła Moskwę o lekceważenie integralności terytorialnej tego państwa (www2).

W związku z pogorszeniem relacji wystąpiły komplikacje dotyczące zakazu wykorzystywania zagranicznych technologii i finansowania obcym kapitałem rosyjskiej energetyki. Doprowadziło to do ograniczenia wzajemnie korzystnej współpracy między Rosją i UE w najważniejszych obszarach zarówno politycznych, jak i gospodarczych. Co więcej, zahamowano dostęp rosyjskich banków i firm do rynku kapitałowego Unii Europejskiej, także sporządzono listę obywateli rosyjskich, którzy zdaniem Zachodu byli zaangażowani w wydarzenia na Ukrainie, a rząd niemiecki zadeklarował potrzebę zmniejszenia zależności energetycznej RFN od Rosji. Tym samym niestabilna sytuacja na Ukrainie zmusiła UE do zjednoczenia się w kwestiach dostaw energii i bezpieczeństwa energetycznego. W związku z tym wysunięto propozycję stworzenia

unii energetycznej, która zapewni stabilne dostawy gazu do wszystkich krajów UE, które wspólnie poniosłyby koszt takiego przedsięwzięcia. Zdaniem UE takie działania są konieczne, aby zmniejszyć zależność od Rosji. W 2014 r. Angela Merkel zapowiedziała rewizję polityki energetycznej, a zdaniem ministra gospodarki i energii Sigmara Gabriela nie ma dziś godnego zamiennika Rosji w dostawie gazu ziemnego (Харитонов 2017, s. 69).

Niemniej jednak w 2014 r. Niemcy znalazły się w gronie pięciu największych inwestorów rosyjskich. Zatem nawet wraz z nadejściem kryzysu ukraińskiego partnerstwo rosyjsko-niemieckie pozostało wystarczająco silne (Облакова 2017).

Wypowiedzi Angeli Merkel o ograniczeniu partnerstwa z Rosją okazały się nieistotne, gdyż w 2015 r. zawarto porozumienie w sprawie Nord Stream 2. Można więc przypuszczać, że wizerunek Rosji jako wiarygodnego dostawcy i doświadczenie wieloletniej współpracy jest dla RFN gwarantem bezpieczeństwa energetycznego.

Nord Stream 2

W dniu 4.09.2015 r. została podpisana umowa współników dotycząca realizacji projektu Nord Stream 2 między Gazpromem a partnerami zagranicznymi (E.ON, Shell, OMV, Wintershall i ENGIE) (Газпром экспорт 2017 s. 29). Nord Stream 2 (Gazociąg Północny II) to projekt infrastrukturalny dotyczący budowy gazociągu do przesyłu gazu ziemnego przez Morze Bałtyckie. Gazociąg posłuży do transportu gazu ziemnego z największych światowych rezerw tego surowca w Rosji na wewnętrzny rynek Unii Europejskiej, co pozwoli zaspokoić unijne zapotrzebowanie na gaz związane ze spadkiem jego wydobycia na terytorium Wspólnoty (Nord Stream 2 2017).

Zgodnie z projektem gazociąg – podobnie jak jego poprzednik Nord Stream – będzie składać się z dwóch nitek umieszczonych na dnie Morza Bałtyckiego. Rosja podjęła tak kosztowny projekt, aby zminimalizować ryzyko związane z transportem gazu przez państwa tranzytowe. Zgoda na budowę Nord Stream 2, podobnie jak poprzednie gazociągi łączące Niemcy z Rosją, wywołała niezadowolenie elit politycznych nie tylko w krajach europejskich, lecz także w Stanach Zjednoczonych. Do budowy gazociągu przychylają się przede wszystkim Rosja (jako dostawca) oraz Niemcy, a konsumentami będą inne kraje UE. Zwolennicy projektu argumentują, że Nord Stream 2

gwarantuje nieprzerwane dostawy gazu przez długi czas. Głównym przeciwnikiem budowy są Stany Zjednoczone i kraje tranzytowe Europy Wschodniej. Największe zaniepokojenie wyraża Ukraina, która obawia się, że w przyszłości zostanie całkowicie wykluczona z biznesu tranzytowego. W przypadku Polski czy innych krajów bałtyckich, główne obawy dotyczą polityki bezpieczeństwa ze względu na możliwość nawiązania specjalnych stosunków strategicznych między Rosją a Niemcami, co dla tych państw mogłoby wiązać się z negatywnymi konsekwencjami. Stany Zjednoczone zwracają także uwagę na kwestie bezpieczeństwa: Niemcy rzekomo uzależniają się od Rosji i mogą stać się niejako „zakładnikami” Federacji Rosyjskiej. Jednak należy mieć na względzie, iż rosyjski gaz trafia do Niemiec nawet bez Nord Stream 2 (Кунце 2020, s. 4).

Dotychczas rosyjski gaz docierał do Europy trzema drogami: gazociągiem biegnącym przez Białoruś i Polskę, gazociągiem Nord Stream i przez Ukrainę. Celem projektu Nord Stream 2 jest więc nie tylko zapewnienie nowych, bezpiecznych tras dla dodatkowego eksportu rosyjskiego gazu do Europy, lecz także wypracowanie alternatywnego rozwiązania dla starzejącego się ukraińskiego systemu przesyłowego, który nie zawsze może być dostępny dla tranzytu, zarówno ze względów politycznych, jak i z uwagi na pogorszenie się infrastruktury technicznej (Стариковс 2017). Rosyjskie plany odmowy tranzytu przez Ukrainę zagrażają bezpieczeństwu energetycznemu Unii Europejskiej. Budowa Nord Stream 2 i planowanie innych gazociągów mają na celu doprowadzić do utraty przydatności systemu tranzytowego Ukrainy, a w konsekwencji – do jego zahamowania. Wpłyne to w negatywny sposób na bezpieczeństwo energetyczne Europy, gdyż tranzyt ukraiński wynosi ponad 100 mld m³ gazu rocznie, dzięki czemu uważa się go za największy w UE. W lutym 2016 r. posłowie lewicowej partii niemieckiej zwrócili się do niemieckiego rządu federalnego z pytaniami dotyczącymi projektu Nord Stream 2. Wątpliwości posłów dotyczyły bezpieczeństwa energetycznego, sankcji wobec Rosji oraz sytuacji krajów, przez które miałyby być transportowany ten surowiec. Odpowiadając na te pytania niemiecki rząd stwierdził, że zapotrzebowanie ludności niemieckiej na gaz spadnie, a gazociąg Nord Stream 2 jest wyłącznie projektem komercyjnym, który pomoże przedsiębiorcom. Niemiecki rząd uważa bowiem, że Nord Stream 2 wzmocni bezpieczeństwo energetyczne Niemiec i Europy, a także przyczyni się do wzrostu poziomu ekspansji dostaw gazu. Niemiecki rząd poparł również projekty dalszego transportu gazu przez kraje tranzytowe. Jednocześnie zauważył, że w dłuższej perspektywie transport gazu przez Ukrainę zależy od jego kosztów i modernizacji sieci transportowej. Ponadto rząd niemiecki odmówił oceny możliwego wpływu Nord Stream 2 na

stosunki rosyjsko-ukraińskie, twierdząc, że nie może oceniać stosunków między państwami trzecimi (Харитоновна 2017).

21.02.2019 r. – tuż przed zakończeniem budowy gazociągu – prezydent USA Donald Trump, podczas podpisywania nowego budżetu obronnego, nałożył nowe prawne sankcje na przedsiębiorstwa zaangażowane w budowę rosyjskich gazociągów. Dotyczy to przede wszystkim Nord Stream 2 oraz Turkish Stream – gazociągu między Rosją a Turcją, oddanego do użytku w 2020 r. Sankcje przewidują zakaz wjazdu do USA menedżerów i zamrożenie w amerykańskich bankach aktywów firm odpowiadających za budowę. W odpowiedzi na te sankcje zaangażowana w projekt szwajcarska firma Allseas zajmująca się budową gazociągów została zmuszona do ograniczenia działalności i wycofania swojego statku do układania rur Solitaire. Stany Zjednoczone uzasadniły podejmowane działania przeciwko Nord Stream 2 ochroną bezpieczeństwa energetycznego Europy. Niemcy postrzegały sankcje USA jako ingerencję w ich sprawy wewnętrzne i suwerenność polityczną w sektorze energetycznym (Кунце 2020, s. 2). Z kolei Rosja wielokrotnie zwracała uwagę, że gazociąg jest projektem komercyjnym i nie ma nic wspólnego z polityką.

W 2020 r. prezydent Rosji Władimir Putin powiedział, że sankcje USA mogą opóźnić ukończenie gazociągu Nord Stream 2 do 2021 r., oraz dodał, że „Z pewnością zakończymy to sami – niezależnie i bez udziału zagranicznych partnerów – budowa przedłuży się o kilka miesięcy [...]. Mam nadzieję, że prace zostaną ukończone, a gazociąg będzie gotowy do użytku do końca bieżącego lub pierwszego kwartału przyszłego roku” (Wolfspurger 2020).

Według Matthiasa Warniga, dyrektora wykonawczego Nord Steam 2, budowa gazociągu może zostać ukończona już w sierpniu 2021 r.: „Zakładamy, że prace budowlane zostaną ukończone do końca sierpnia, 98% gazociągu zostało już ukończone. Pozostałe 2% należy do jednej z dwóch gałęzi, druga linia jest całkowicie zbudowana”. O tym, że ukończono układanie pierwszej nitki Nord Stream 2 Władimir Putin poinformował na początku czerwca.

Wicepremier Aleksander Nowak stwierdził, że pozostało około 100 km gazociągu: „Mamy nadzieję, że ten projekt będzie zakończony w tym roku” (Полякова 2021). Zdaniem Warniga, powołując się na rolę Ukrainy jako państwa tranzytowego dla rosyjskiego gazu ziemnego, nie ma najmniejszych wątpliwości, że tranzyt stanie się również integralną częścią transportu gazu z Rosji do Europy po 2024 r. 11.07.2021 r. odbyła się konferencja prasowa w Białym Domu z udziałem prezydenta USA Joego Bidena i Angeli Merkel, na którym omawiano kwestię Nord Stream 2 w odniesieniu do Ukrainy. W rezultacie przywódcy USA

i Niemiec zaznaczyli, że podejmą aktywne działania, jeżeli Rosja nie będzie szanować prawa Ukrainy jako kraju tranzytowego (PAP 2021).

W styczniu 2020 r. Angela Merkel, po raz pierwszy od 2015 r., przybyła do Rosji, gdzie spotkała się z Władimirem Putinem. Podczas spotkania przywódcy omówili kwestii dotyczące gazociągu, a także pozycji Danii, która nie podjęła decyzji niezbędnych do jego budowy w związku z sankcjami USA. Niemniej jednak przywódcy dodali, że mimo sankcji będzie możliwe dokończenie budowy gazociągu. Wspólne stanowisko i porozumienie Merkel i Putina w sprawie Nord Stream 2 dobrze ilustruje kurs, jaki obrał Berlin w polityce zagranicznej. Niemcy już od jakiegoś czasu rozpoczęły manewr zacieśniania stosunków z Rosją, co wynika z głębokiej synergii interesów obu krajów, w tym na europejskim rynku gazu. Warto zwrócić uwagę, że do zbliżenia Niemiec i Rosji dochodzi mimo sytuacji na Ukrainie, gdzie od 2014 r. trwa wojna. Ukraina straciła część swojego terytorium, a Niemcy nie uznali tej okoliczności za wystarczającą, aby wstrzymać zacieśnianie więzi ze wschodnim partnerem (Wiech 2020).

Podsumowanie

Stosunki Rosji i Niemiec we współczesnym systemie stosunków międzynarodowych odgrywają niezwykle ważną rolę i mają dla obu krajów charakter strategiczny. Niewątpliwie kryzys na Ukrainie w 2014 r. miał istotnie negatywny wpływ na stosunki rosyjsko-niemieckie, stając się głównym powodem większości występujących konfliktów między krajami. Podsumowując, wśród problemów, które zaistniały w stosunkach rosyjsko-niemieckich podczas kryzysu ukraińskiego, należy wskazać:

1. Brak zaufania między krajami ze względu na nieprzewidywalność działań Federacji Rosyjskiej po stronie niemieckiej,
2. Podporządkowanie interesów gospodarczych środkiem politycznym przez nałożenie wzajemnych sankcji.

Mimo znacznego pogorszenia stosunków, do czego doprowadziła sytuacja na Ukrainie, strony kontynuowały i nadal aktywnie współpracują na wszystkich poziomach. Przywódcy obu krajów, mimo różnych poglądów na kryzys ukraiński, wielokrotnie deklarowali powrót do tradycyjnie bliskich stosunków w dłuższej perspektywie. Najlepszym potwierdzeniem jest wielopoziomowe

partnerstwo między państwami na poziomie gospodarczym. Mimo że Niemcy otwarcie krytykują Rosję za kwestię ukraińską i prowadzą politykę sankcji, nie można mówić o całkowitym rozwiązaniu stosunków między państwami. Partnerstwo i chęć współpracy nadal są pożądanym kierunkiem dla Niemiec w stosunkach z Rosją. Jednak powrót do nich jest możliwy tylko przy rozwiązywaniu – przynajmniej częściowo – opisanych problemów w stosunkach między państwami (Харитоновна 2017). Dialog między Rosją a Niemcami ma zasadnicze znaczenie dla obu krajów, a od jego sukcesu będzie zależeć dobrobyt nie tylko tych krajów, ale też wszystkich państw europejskich.

Bibliografia

- Вестфаль К. (2017), „Энергетический порядок” и отношения России и ЕС, (w:) *Отношения России и ЕС в сфере энергетики*, РСМД, Москва.
- Газпром экспорт (2017), http://www.gazpromexport.ru/files/ge_ru_2017374.pdf [dostęp: 26.11.2020].
- Костарев А. (2016), *Российско-Германские отношения на современном этапе: внешнеполитические аспекты*, <https://core.ac.uk/reader/46462396> [dostęp: 21.07.2021].
- Кунце Т. (2020), *Северный поток 2: финальный этап*, <https://www.kas.de/documents/252038/7938566/Nord+Stream+2.+Die+letzte+Phase+Russisch.pdf/d0ac16a8-c320-3a46-44e0-5fdc52238950?version=1.0&t=1587551436744> [dostęp: 28.11.2020].
- Облакова А. (2017), *Российско-германские отношения в конце XX – начале XXI вв*, Екатеринбург.
- Парусова К. (2003), *Развитие сотрудничества ФРГ и России в энергетической сфере в 1998–2002 гг и его перспективы*, http://www.unn.ru/pages/e-library/vestnik/9999-0200_West_MO_2003_1/33.pdf [dostęp: 26.11.2020].
- Парусова К. (2005), *Развитие взаимоотношений ФРГ и РФ в области энергетики: Историко-международные аспекты проблемы*, <https://www.dissercat.com/content/razvitie-vzaimootnoshenii-frg-i-rf-v-oblasti-energetiki-istoriko-mezhdunarodnye-aspekty-prob> [dostęp: 28.11.2020].
- Печищева Л. (2019), *Российско-германские «газовые» и «нефтяные» отношения*, https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/europeanpolicy/rossiysko-germanskie-gazovye-i-neftyanye-otnosheniya/?sphrase_id=31772326 [dostęp: 30.11.2020].

- Полякова В. (2021), *Глава Nord Stream 2 AG назвал срок завершения работ по газопроводу*, <https://www.rbc.ru/business/11/07/2021/60eb0a269a794794c8e80cc3> [dostęp: 18.07.2021].
- Сарапулова Н. (2016), *Влияние украинского кризиса на российско-германские отношения*, Санкт-Петербург.
- Стариковс А. (2017) «Северный поток-2»: Дилеммность европейских энергетических интересов, <https://naukovedenie.ru/PDF/132EVN617.pdf> [dostęp: 26.11.2020].
- Харитоновна М. (2017), *Энергетический вопрос в российско-германских отношениях*, Екатеринбург.
- Nord Stream 2 (2017), *Raport Espoo – Podsumowanie nietechniczne*, <https://www.nord-stream2.com/media/documents/pdf/pl/2017/04/nsp2-espoo-report-nts-pol.pdf> [dostęp: 26.11.2020].
- PAP (2021), *Biden po rozmowie z Merkel: różnimy się w sprawie Nord Stream 2, ale będziemy współpracować*, <https://businessinsider.com.pl/polityka/joe-biden-i-angela-merkel-rozmowa-o-nord-stream-2/56xqwz9> [dostęp: 19.07.2021].
- Wiech J. (2020), *Merkel i Putin w Moskwie o Nord Stream 2. Niemcy coraz bliżej Rosji i coraz dalej od Europy*, <https://www.energetyka24.com/merkel-i-putin-w-moskwie-o-nord-stream-2-niemcy-coraz-blizej-rosji-i-coraz-dalej-od-europy-komentarz> [dostęp: 01.12.2020].
- Wolfperger N. (2020), *Merkel trifft Putin: Kanzlerin verteidigt Nord Stream 2 – auch gegen die US-Sanktionen*, <https://www.merkur.de/politik/angela-merkel-donald-trump-putin-nord-stream-2-sanktionen-gas-polen-ostsee-pipeline-zr-13431760.html> [dostęp: 30.11.2020].
- (www1) Der Spiegel, (2014), *Kreml beschwert sich bei Botschafter über Schäuble*, <https://www.spiegel.de/politik/ausland/schaeubles-hitler-putin-vergleich-russland-protestiert-bei-botschafter-a-962435.html> [dostęp: 27.11.2020].
- (www2) Der Spiegel, (2014), *Merkel rechnet mit Russlands Ukraine-Politik ab*, <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/angela-merkel-scharfe-kritik-an-russland-in-der-ukraine-krise-a-1005054.html> [dostęp: 29.11.2020].

Afiliacja: **mgr Anna Kowalska**
Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk Społecznych
Instytut Studiów Międzynarodowych
ul. Koszarowa 3
51-149 Wrocław
e-mail: anna.kowalska@uwr.edu.pl